

AZƏRBAYCANIN BÖYÜK QAFQAZ MEŞƏLƏRİNDƏ NADİR VƏ NƏSLİ KƏSİLMƏKDƏ OLAN NÖVLƏRİN MÜSAİR VƏZİYYƏTİNİN MONİTORİNQİ

Hüseynli Ə.Ə., Abbasov A.C.

Elmi Tədqiqat Meşəçilik İnstitutu, M.Rəsulzadə 28, Xırdalan, Azərbaycan
E-mail: alisahib1013@gmail.com

Məqalədə Azərbaycanın meşələrində yayılmış nadir və nəslə kəsilməkdə olan ağac və kök bitkilərinin təhlili verilir. Onların taksonomik tərkibi, global və milli səviyyədə IUCN qiymətləndirilməsi verilir. Respublikanın meşələrində yayılmış və "Qırmızı Kitab"-a düşmüş Azərbaycan florasının ağac və kolların vəziyyətinin analizi verilir.

Açar sözlər: *monitorinq, ekosistem, biomüxtəliflik, bonitet, doluluq, təbii bərpa*

Giriş

Digər ekosistemlərlə yanaşı meşə ekosistemlərindən də yan keçməyən antropogen və ekstermal iqlim amilləri Azərbaycanda da mövcud olmuşdur. Mingəçevir, Şəmkir və Yenikənd SES-nin tikintisi zamanı 30 min hektara qədər Tuqay meşəsi məhv edilmişdir. Halbuki, bəzi müəlliflərin məlumatlarına görə (A.A.Qrossheyim-1929, 1932, L.İ.Prilipko -1934 və s.) Tuqay meşələri Kür çayı ətrafında geniş ərazilər tutmuş, demək olar ki, Xəzər sahillərinə qədər çay ətraflarını əhatə etmişdir [8,9]. Hazırda Kürün Azərbaycan ərazisindəki təxminən 900 km hissəsinin cəmi 100 km hissəsində meşə qalmış, təxminən 700-800 km hissəsində isə məhv olmuşdur.

Artan antropogen təsirlər (kənd təsərrüfatında əkinçilik və heyvandarlığın inkişafı, dağ-mədən sənayesinin genişlənməsi, yeni yaşayış məntəqələrinin salınması, neft-qaz kəmərlərinin çəkilməsi və s.) və kəskin iqlim dəyişikliklərinin intensivliyi (quraqlıq, sel, daşqın, leysan, yanğın, fırtına və s.) fonunda təbii ekosistemlərin ciddi deqradasiyaya uğraması geniş vüsət almışdır. Belə ki, anomal təsirlər altında təbii ekosistemlərdə fauna və flora elementləri azalır, biogeosenozların tərkibi dəyişir, biomüxtəliflik zənginliyini itirərək sadələşir. Başqa sözlə desək, təbii biogeosenozlar fitosenozlara, onlar da bəzən aqrosenozlara çevrilir. Uzun müddət istifadə olunan aqrosenozlarda isə torpağın münbitliyi azalır, məhsuldarlıq aşağı düşür, ərazi əkin dövriyyəsiindən çıxarılır və nəticədə səhrələşmə başlayır. Böyük çaylar üzərində bənd və su elektrik stansiyalarının tikilməsi nəticəsində, çay vadilərinin biomüxtəlifliyi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilərək, aridləşmə prosesinə gətirib çıxarır [2, 4].

Qeyd olunan amillər digər ekosistemlərlə yanaşı meşə ekosistemlərinə də təsirsiz ötüşür. Belə ki, meşələrin sahəsi kiçilir, doluluq, sıxlıq və bonitet aşağı düşərək məhsuldarlıq azalır, təbii bərpa zəifləyir, az qiymətli cinslərlə əvəzlənmə sürətlənir, meşə döşənəyi, ölü örtük deqradasiya olunaraq meşə tipi dəyişir, kserofit və mezofit növ dominatlığı başlayaraq, bəzi ağac və kollar nadir və nəslə kəsilmək həddinə çatır [6, 7].

Məhz bu səbəbdən də həmin bitkiləri mühafizə etmək məqsədilə digər işlərlə (müxtəlif statuslu qorunan ərazilərin yaradılması, təbliğat və s.) yanaşı "Qırmızı Kitab"lar hazırlanaraq nəşr olunur.

Material və metod

Azərbaycan ərazisinin özünə məxsus iqlim, relyef, landşaft quruluşu, ümumiyyətlə bitmə şəraitlərinin olduqca müxtəlif olması floranın endemizmini şərtləndirən əsas amillər hesab olunur. Həmçinin müəyyən ərazilərin III dövr buzlaşmasına məruz qalmaması, hal-hazırda Azərbaycan florasında xeyli relik bitkilərin olmasının da əsas səbəbidir [5, 8].

Son illərdə Azərbaycan florasının bir neçə aspektdən aparılan analizi bir sıra əsaslı nəticələr vermişdir. Belə ki, hazırda floranın ümumi vəziyyəti ətraflı təhlil edilmiş, şibyə, mamır, göbələk, ibtidai və ali bitkilərin hazırkı durumu müəyyənləşdirilmişdir [2, 6, 7, 11].

Həmçinin nadir və nəsli kəsilməkdə olan bitkilər ümumi ölkə üzrə geniş miqyasda araşdırılmış və “Qırmızı Kitab”a daxil edilmişdir.

Aparılan geniş nəzəri tədqiqatlar Azərbaycanın Böyük Qafqaz zonası meşələrində yayılmış 23 fəsiləyə, 29 cinsə aid 32 ağac və kol növlərinin nadir və nəsli kəsilmək səviyyəsinə çataraq, Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitabı”na daxil edildiyini göstərir [1, 2].

Təbiətdə aparılan tədqiqatlar və geniş ədəbiyyat məlumatlarına əsasən respublikamızın Böyük Qafqaz zonası meşələrində yayılmış və Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitabı”na daxil edilmiş ağac və kol növlərinin müasir təsnifat prinsiplərinə uyğun siyahısı, həmçinin həmin növlərin florada mövqeyi, IUCN Qlobal və Milli səviyyədə qırmızı siyahısına müvafiq qiymətləndirilməsi aşağıdakı cədvəldə verilmişdir [2, 4, 12].

Cədvəl 1

Azərbaycanın Böyük Qafqaz zonası meşələrində yayılmış nadir ağac və kolların taksonomik tərkibi və floristik qiymətləndirilməsi

Sıra №-si	Bitkinin adı	IUCN–nin Qlobal səviyyədə Qırmızı siyahısındakı qiymətləndirmə	IUCN-nin Milli səviyyədə Qırmızı siyahısındakı qiymətləndirmə	Azərbaycan florasında mövqeyi
<i>Taxaceae</i> S. F. Gray				
1	<i>Taxus baccata</i> L.	LC	VU A2c+3c	nadir relik növ
<i>Pinaceae</i> Spreng. ex F.Rudolphi				
2	<i>Pinus kochiana</i> Klotzsch ex C. Koch		NT	Arealı azalan nadir Qafqaz növü
<i>Cupressaceae</i> Rich ex Bartl.				
3	<i>Juniperus foetidissima</i> Willd.	LC	NT	Nadir növ
<i>Ruscaceae</i> Hutch.				
4	<i>Danae racemosa</i> (L.) Moench		NT	Nadir relik növ
<i>Hamamelidaceae</i> R.Br				
5	<i>Parrotia persica</i> DC Mey		NT	Relikt növ
<i>Platanaceae</i> Dumort				
6	<i>Platanus orientalis</i> L.	LC	VU A2c+3c	Nadir növ
<i>Buxaceae</i> Dumort.				

7	<i>Buxus colchica</i> Pojark.	NT	VU D2	Nadir və relikt növ
<i>Fagaceae</i> Dumort.				
8	<i>Castanea sativa</i> Mill.		VU A2c+3cd	Azalan relikt növ
9	<i>Quercus castanefolia</i> Mey.		NT	Azalan relikt növ
<i>Betulaceae</i> S.F.Gray				
10	<i>Betula raddeana</i> Trautv.	NT	VU C2 a(ii)	Nadir relikt və endemik növ
11	<i>Corylus colurna</i> L.		VU D2	Nəsli kəsilməkdə olan relikt növ
<i>Juglandaceae</i> A.Rich.ex Kunth				
12	<i>Pterocariya pterocarpa</i> (Michx.) Kunth.ex.Lijinsk	LC	VU D2	Azalan relikt nadir növ
<i>Ericaceae</i> Juss.				
13	<i>Rhododendron Luteum</i> Swett		CRB2 ab (ii, iii, iv, v)	Nadir növ
<i>Ebenaeae</i> Guerke				
14	<i>Diospyros lotus</i> L.		VU D2	Nadir relikt növ
<i>Salicaceae</i> Lindl.				
15	<i>Salix kuznetzowii</i> Laksch. Ex Goerz		VU D2	Nadir Qafqaz endemik növü
<i>Celtidaceae</i> Link.				
16	<i>Celtis caucasica</i> Willd.	LC	NT	Nadir növ
<i>Rosaceae</i> Juss.				
17	<i>Amygdalus fenzliana</i> (Fritsch) Lipsky		EN B2abc(ii, iii)+3c	Nadir növ
18	<i>Laurocerasus officinalis</i> M.Roem.		VU D2	Nadir növ
19	<i>Pyrus salicifolia</i> Pall.	NT	NT	Azərbaycanın nadir, Qafqaz endemik növ
20	<i>Pyrus vsevolodii</i> Heidemann		NT	Azərbaycanın nadir, Qafqaz endemik növ

21	<i>Pyracantha coccinea</i> M.Roem.		VU B1 ab (iii)+2ab(iii)	Azərbaycanın nadir endemik növu
22	<i>Rosa azerbaijhanica</i> <i>Novopokr.et Rzazade</i>		EN B2 ab (ii, iii, iv, v)	Azərbaycanın nadir endemik növu
23	<i>Rosa zakatalensis</i> Gadzh.		NT	Azərbaycanın nadir və prioritet endemik növu
24	<i>Rosa sosnowskyi</i> Chrshan.		EN B2ab (ii, iii)	Nadir və endemik növ
25	<i>Sorbus aucuparia</i> L.		VU A2c+3cd	Nadir növ
<i>Lythraceae</i> J.St-Hil.				
26	<i>Punica granatum</i> L.	LC	VU B1ab(i, ii, iii, iv)+2ab(i, ii, iii, v)	Nadir və relik növ
<i>Sapindaceae</i> Juss.				
27	<i>Acer trautvetteri</i> Medw.		VU D2	Nadir növ
<i>Anacardiaceae</i> Lindl.				
28	<i>Pistacia mutica</i> Fisch. et Mey.		NT	Nadir növ
29	<i>Rhus coriaria</i> L.	VU B2ab (iii)	VU A2c+3c	Nadir növ
<i>Celastraceae</i> R.Br.				
30	<i>Euonymus velutina</i> Fisch. et Mey.		VU D2	Nadir və relik növ
<i>Rhamnaceae</i> Juss.				
31	<i>Frangula grandiflora</i> (Fisch. et Mey.) Grub.		VU A2c	Nadir və relik növ
<i>Araliaceae</i> Juss.				
32	<i>Hedera pastuchowii</i> Woronow		NT	Nadir və relik növ

Nəticələr və onların müzakirəsi

Cədvəl 1-dən məlum olur ki, Azərbaycan Böyük Qafqaz zonası meşələrində nadir və nəsli kəsilməkdə olan 32 növ ağac və kol növləri vardır. Həmçinin, elə növlər vardır ki, onlar həm relik həm endemik, həm relik həm nadir, həm endemik həm də nadir bitki statusu daşıyır.

Azərbaycan meşələrində yayılmış nadir və nəsli kəsilməkdə olan ağac və kolların 10 növü IUCN-nin Qlobal səviyyədə qırmızı siyahısına da daxil olunmuş, o cümlədən 3 növ isə Qafqazda da endemik statusludur. Tədqiqat aparılan zonada yayılmış nadir və nəsli kəsilməkdə olan ağac və kollardan 3 növ çılpaqtoxumlu, 29 növ isə örtülüttoxumlu bitkilərdir. O cümlədən 2 növ iynəyarpaqlı, 29 növ isə enliyarpaqlı ağac və kollardır.

“Azərbaycan respublikasının Qırmızı Kitabı”-nda *Laurocerasus officinalis* (dərman dəfnəgilənarı) Təbiəti Mühafizə üzrə Beynəlxalq Birliyin (IUCN) kateqoriya və kriteriyalarına müvafiq olaraq Milli səviyyədə VU D2 kimi (nəsli kəsilməyə həssas olanlar) kimi, E.İsgəndər tərəfindən isə həmin növ CR B1bc(i,ii,iv) (kritik təhlükə altında olanlar) olaraq qiymətləndirilir[2,7]. Tərəfimizdən aparılan tədqiqatlar isə *Laurocerasus officinalis* növünün CR B1bc(i,ii,iv) olaraq qiymətləndirilməli olduğunu göstərir.

Acer trautvetterii (trautvetter ağcaqayını) növü “Qırmızı Kitab”-da, həmçinin tədqiqatçılar tərəfindən VU D2 kimi qiymətləndirilmişdir [7]. Lakin,tərəfimizdən aparılan tədqiqatlar isə (2011-2018) bu növün yabani təbiətdəki populyasiyalarının demək olar ki,hamısında həddən artıq istifadə olunma,yayılma areallarının deqradasiyası və digər məhdudlaşdırıcı amillər müşahidə edildiyini və bu növün Milli səviyyədə NE (nəsli kəsilmək təhlükəsində olanlar) kimi qiymətləndirilməsi üçün lazım olduğunu göstərir.Həmçinin belə dəqiq yanaşma və tədqiqatların gələcəkdə növbəti “Qırmızı Kitab”-ın hazırlanması və digər aidiyyatı araşdırmalarda nəzərə alınması əlverişli olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan SSR-nin Qırmızı Kitabı.Bakı “İşıq”, 1989, 541 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı, II nəşr. Bakı, 2013, 673 s.
3. Azərbaycanın ağac və kolları. Bakı, Elm, 1970, c.III, 323s.
4. **Hacıyev V.C.**, Musayev S.H. Azərbaycanın Qırmızı və Yaşıl kitablarına tövsiyə olunan bitki və bitki formasıyaları. Bakı, Elm, 1996, 40 s.
5. **Məmmədov Q.**, Xəlilov M. Azərbaycanın meşələri. Bakı, Elm.2002.472 s.
6. **Məmmədov Q.Ş.** Xəlilov M.Y. Ekologiya Ətraf mühit və insan. Bakı, Elm 2006, 608 s.
7. **Məmmədov T.S.** İsgəndər E.O.,Talıbov T.H.Azərbaycanın nadir ağac və kol bitkiləri. Bakı, Elm-2016, 378 s.
8. **Prilipko L.İ.** Azərbaycanın ağac və kolları. Bakı. 1961 .c. I .321 s.
9. **Səfərov İ.S.**, Əsədov K.S. Azərbaycan meşələrinin nadir ağac və kolları. Bakı, Maarif.1984. 95 s.
10. **Гроссгейм А.А.** Очерк растительного покрова Закавказья. Тбилиси, 1930, 38 стр.
11. Конспект флоры Кавказа. СПб, Санкт-Петербургский Универ-ет, 2003,т,1, 202 стр.
12. Конспект флоры Кавказа. СПб, Санкт-Петербургский Универ-ет, 2006,т,2, 466 стр.
13. Конспект флоры Кавказа. СПб, Санкт-Петербургский Универ-ет 2010. т.3. 466стр.
14. **Черпанов С.К.** Сосудистые растения России и сопредельных государств, Санкт-Петербург, Мир и семья, 1995, 965 стр.

Гусейнли А.А., Аббасов А. Дж.

**МОНИТОРИНГ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ РЕДКИХ И ИСЧЕЗАЮЩИХ
ВИДОВ В ЛЕСАХ БОЛЬШОГО КАВКАЗА АЗЕРБАЙДЖАНА**

В статье приводится анализ редких и исчезающих видов древесно-кустарниковых растений распространенных в лесах Азербайджана, их таксономический состав, оценка IUCN на глобальном и национальном уровне. Также анализируется состояние занесенных в «Красную Книгу» деревьев и кустарников распространенных в лесах республики.

Ключевые слова: мониторинг, экосистема, естественное возобновление, полнота, густота

Huseynli A.A., Abbasov A. J.

**MONITORING THE MODERN CONDITION OF RARE AND DISAPPEARING
DENDROFLORA TYPES OF THE FORESTS OF THE GREAT CAUCASUS OF
AZERBAIJAN**

The article provides an analysis of rare and endangered species of trees and shrubs common in the forests of Azerbaijan. Their taxonomic composition, IUCN assessment at global and national level are given. The state of the trees and shrubs of Azerbaijan's flora, common in the forests of the republic and listed in the Red Book, is also given.

Keywords: monitoring, ecosystem, natural renewal, fullness, density

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.XI.2018